

การจัดการทรัพยากรชีวภาพกับการใช้แนวคิดการอาศัยซึ่งกันและกัน (interdependency)

บุศรา ลิ้มนิรันดร์กุล¹ ช่อมภา ม่วงสุช¹ และ พุกษะ ยิบมันตะสิริ¹

บทคัดย่อ

การจัดการทรัพยากรเพื่อการพัฒนาเกษตรที่มีผลต่อความอยู่รอดของเกษตรกร ภายใต้สภาวะที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว มีความซับซ้อนและประกอบด้วยหลายมิติ เช่น พลังขับเคลื่อนจากภายใน (บริบท และ นวัตกรรมของเกษตรกร) ลักษณะของความสัมพันธ์ทำให้เกิดกิจกรรมต่อเนื่องและเนื้อหาสาระของกิจกรรมที่มีผลต่อ ความเป็นอยู่ของเกษตรกร งานวิจัยนี้ได้ศึกษาในความสัมพันธ์ระหว่างการจัดการทรัพยากรและการดำรงชีพครัวเรือน (ชุมชน) และความสัมพันธระหว่างครัวเรือนในชุมชน 2 ระบบ 1. ระบบการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน การหมุนเวียนของ ความหลากหลายชีวภาพของทรัพยากรระหว่างที่ดอนและที่ลุ่ม บ้านฮวก กิ่ง อ.ภูซาง จ.พะเยา และ 2. การจัดการ ทรัพยากรของชุมชน บ้านดงสาร ต.โพนงาม อ.อากาศอำนวย จ.สกลนคร มองการพึ่งพิงทรัพยากร เพื่อทำให้ เกิดความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นในระดับครัวเรือนและระดับชุมชน งานวิจัยนี้ใช้กรอบแนวคิดการอาศัยซึ่งกันและกัน (interdependency) มองความสัมพันธ์ภายในและระหว่างกิจกรรม (task หรือ activities) โดยวิธีการศึกษาเก็บข้อมูล เชิงคุณภาพและปริมาณ

ผลการศึกษา บ้านฮวก ต.ภูซาง กิ่ง อ.ภูซาง จ.พะเยา วิถีชีวิตเกษตรกรผูกพันกับการเกษตรตลอดทั้งปี โดยใช้ประโยชน์ที่ดินทั้งบนที่ดอน ที่ราบเชิงเขา และที่ราบลุ่ม ระบบเกษตรที่ผนวกเอาความหลากหลายชีวภาพในกระบวนการ ผลิตได้คำนึงถึงการไหลเวียนของทรัพยากร (resource flow) ระหว่างที่ดอน และที่ราบลุ่ม เนื่องจากการ เคลื่อนไหวของเกษตรกรและกระบวนการตัดสินใจ มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับระบบการใช้ประโยชน์ที่ดินและการ จัดการความหลากหลายชีวภาพทางเกษตรเพื่อการผลิตเป็นอาหารและรายได้ ระบบการผลิตที่เข้มข้นและต่อเนื่อง ระหว่างพื้นที่ดอนเชิงเขาและที่ราบลุ่มของเกษตรกรบ้านฮวก ผู้นำและเกษตรกรที่มีความพร้อมเงินลงทุนและทุนทาง สังคม 34 คน ร่วมลงทุนธุรกิจเกษตรในหมู่บ้านชายแดนไทย-ลาวในรูปแบบพันธสัญญา

ส่วนกรณี บ้านดงสาร ต.โพนงาม อ.อากาศอำนวย เป็นหมู่บ้านตั้งอยู่ในพื้นที่ชุ่มน้ำของลุ่มน้ำสงคราม ตอนล่าง วิถีชีวิตของชุมชนบ้านดงสารมีความผูกพันกับภาวะน้ำท่วมซึ่งมีระยะเวลานานร่วม 2 เดือน ในฤดูฝนมีพื้นที่ ไม่ถึงร้อยละ 10 ที่สามารถปลูกข้าวนาปีเพื่อเป็นอาหาร ป่าบุ่งป่าทามในพื้นที่ชุ่มน้ำแม่น้ำสงครามตอนล่างเป็นฐาน ทรัพยากรที่สำคัญสำหรับการเลี้ยงชีพของชุมชน นอกจากความหลากหลายของชนิดปลา ซึ่งมีมากกว่า 100 ชนิด ใน แม่น้ำสงคราม และแหล่งน้ำต่างๆ ในบ้านดงสาร ป่าบุ่งป่าทามยังเป็นแหล่งอาหารและรายได้เสริมของชุมชน ในระยะ 3 ปีที่ผ่านมา ไล่เดือนทองถิ่นได้กลายเป็นสัตว์ที่สร้างรายได้ตามฤดูกาลระหว่างเดือนกันยายนถึงตุลาคมให้กับชุมชน อย่างไรก็ตามในส่วนการนำไล่เดือนมาใช้ประโยชน์นั้น แม้ว่าครัวเรือนจะยังพึ่งพิงทรัพยากร แต่ก็ขาดการวางกติกากันที่ ชัดเจน แม้ว่าจะมีกลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรหลายกิจกรรมแต่ในกรณีไล่เดือนยังขาดการวางแผนการฟื้นฟูในระยะยาว การจัดการทรัพยากรอย่างมีส่วนร่วมเกิดขึ้นบ้านดงสาร เนื่องมาจากความต้องการความมั่นคงด้านอาหาร รายได้ ความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น กรณีศึกษาการจัดการทรัพยากรเพื่อการพัฒนาเกษตรทั้ง 2 พื้นที่ ซึ่งมีบริบทที่ต่างกัน มีกลุ่ม รูปแบบการพึ่งพิงอาศัยซึ่งกันและกันแตกต่างกัน 4 กลุ่ม และการจัดการได้ชี้ให้เห็นนวัตกรรมทางสังคมซึ่งแสดงออก ในรูปของความสัมพันธ์ภายในชุมชนที่ร่วมกำหนดกติกา การจัดการทรัพยากรชีวภาพที่ก่อให้เกิดกิจกรรมกลุ่มอย่าง ต่อเนื่อง ในขณะเดียวกัน มีความยืดหยุ่นที่เปิดโอกาสให้สมาชิกภายในชุมชนได้ดำเนินกิจกรรมอย่างอิสระตาม

¹ ศูนย์วิจัยเพื่อเพิ่มผลผลิตทางเกษตร คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

ศักยภาพของตนเอง การปฏิบัติร่วมกันและแลกเปลี่ยนเรียนรู้ภายในชุมชน ทำให้เกิดการอาศัยซึ่งกันและกัน ซึ่งเป็นทุนสังคมที่สำคัญต่อการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ทรัพยากรชีวภาพ

คำสำคัญ: interdependency การพึ่งพิง การอาศัยซึ่งกันและกัน ความหลากหลายชีวภาพ ทุนทางสังคม

บทนำ

สังคมไทยเป็นสังคมเกษตรกรรมในอดีต ปัจจุบันพบว่าสังคมชนบทก็ได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงตามกระแสโลกาภิวัตน์ แต่สิ่งที่เป็นวัฒนธรรมที่สำคัญในหลายชุมชนที่ทำให้ชุมชนชนบทยังสามารถคงอยู่ได้คือ วัฒนธรรมการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ที่มนุษย์สร้างขึ้นจากความสัมพันธ์กับธรรมชาติ และธรรมชาติรอบตัวจนก่อให้เกิดระบบความสัมพันธ์ของสังคมในช่วงนั้นๆ อาทิ ระบบความสัมพันธ์ที่ช่วยเหลือกันในเรื่องแรงงาน ความสัมพันธ์ในระบบแลกเปลี่ยนเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งจำเป็นในการดำรงชีวิต ระบบการถ่ายทอดความรู้ในเรื่องการทำมาหากินให้แก่กัน การพึ่งพากันในยามเจ็บป่วย นามภรณ์ และพิศมัย (2547) กล่าวว่า ความสัมพันธ์ระหว่างระบบความรู้กับระบบความสัมพันธ์ เป็นกระบวนการที่ต่างสนับสนุนซึ่งกันและกัน เป็นพลวัตที่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา เพื่อปรับให้เข้ากับสภาพแวดล้อม เพื่อให้คนในชุมชนเกิดความปลอดภัยในการดำรงชีวิต ทุกคนมีหลักประกันการบริโภค เกิดความรู้สึกว่าเป็นพวกเดียวกัน มีจิตสำนึกร่วมในความเป็นหมู่พวกชุมชนเดียวกัน เป็นสถานะที่ทุกคนสามารถใช้อำนาจอิสระในการดำเนินชีวิต สามารถพึ่งพาตนเองในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น ทำให้มนุษย์ตระหนักถึงศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ ที่มีความสำคัญมากต่อการดำรงอยู่กับทุกชุมชน โดยรวมนิยามของ ความเข้มแข็งและการดำรงอยู่ของชุมชนก่อนเข้าสู่ระบบ ในชุมชนต้องอาศัยความช่วยเหลือจากบุคคลอื่นๆ Coleman (1988) นิยามไว้ว่า เป็นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล เราจะพบความสัมพันธ์ดังกล่าวในรูปแบบต่างๆ ก่อให้เกิดสายใยหรือสายสัมพันธ์ในรูปแบบของเครือข่าย กลุ่ม ฯลฯ ซึ่งต่างฝ่ายต่างมีความไว้วางใจซึ่งกันและกัน (mutual trust) (Putnum, 1993; Krishna, 2004) และระบบของความสัมพันธ์นี้ดำรงอยู่โดยมีบรรทัดฐานหรือกรอบกติกา สำหรับการปฏิบัติต่อกันหลายด้าน โดยบรรทัดฐานหลักคือการพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งทั้งความไว้วางใจซึ่งกันและกัน และบรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกันนี้ ถือเป็นทุนทางสังคมของชุมชน เพราะชุมชนได้อาศัยทุนทางสังคมนี้เป็นเครื่องมือที่จะช่วยให้เกิดความร่วมมือกันในด้านต่างๆ เพื่อให้สามารถบรรลุเป้าหมายในการดำรงชีพ

การจัดการทรัพยากรเพื่อการพัฒนาเกษตรที่มีผลต่อความอยู่รอดของเกษตรกร ภายใต้ได้สถานะที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว มีความซับซ้อนและประกอบด้วยหลายมิติ เช่น พลังขับเคลื่อนจากภายใน (บริบทและนวัตกรรมของเกษตรกร) ลักษณะของความสัมพันธ์ที่ทำให้เกิดกิจกรรมต่อเนื่องและเนื้อหาของสาระของกิจกรรมที่มีผลต่อความเป็นอยู่ของเกษตรกร ทุนทางสังคม ที่ก่อให้เกิดภัยวิตติตและพึ่งพิงของคนในสังคม ได้พิสูจน์ว่ามีผลต่อกระบวนการจัดการทรัพยากร และมีความเกี่ยวพันหรือความเชื่อมโยงระหว่างระบบสังคมกับระบบนิเวศน์ ทั้งนี้องค์ความรู้และความเชื่อของชุมชน มีผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างคนและสิ่งแวดล้อม และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างยั่งยืนได้ถูกสะสมและถ่ายทอดจากชั่วหนึ่งไปอีกชั่วหนึ่ง โดยกลไกทางวัฒนธรรม (บุศรา, 2547) ในงานวิจัยนี้ได้นำเอา

ทุนสังคมและแนวคิดด้านการพึ่งพิงซึ่งกันและกันของชุมชน ซึ่งมองการพึ่งพิงใน 2 ระดับ ได้แก่ 1) การมองที่ตัวทรัพยากร การใช้ประโยชน์ทรัพยากรจากหลายแหล่งเพื่อการดำรงของกลุ่มและชุมชน เช่น เป็นแหล่งอาหาร รายได้ และสร้างงาน และ 2) การเกื้อหนุนซึ่งกันและกันในบริบททุนทางสังคม (การพึ่งพิงระหว่างคนและคน) โดยใช้กรณีศึกษาใน 2 พื้นที่ บ้านฮวก ต.ภูซาง กิ่ง อ.ภูซาง จ.พะเยา และพื้นที่ชุ่มน้ำ บ้านดงสาร อ.อากาศอำนวย จ.สกลนคร ซึ่งมีการจัดการทรัพยากรและการใช้ประโยชน์ที่แตกต่างกัน

วิธีการศึกษาวิเคราะห์

การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการจัดการทรัพยากรและการดำรงชีพครัวเรือน (ชุมชน) และความสัมพันธ์ระหว่างครัวเรือนในชุมชน 2 ระบบ 1) ระบบการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน การหมุนเวียนของความหลากหลายชีวภาพของทรัพยากรระหว่างที่ดอนและที่ลุ่ม บ้านฮวก ต.ภูซาง กิ่ง อ.ภูซาง จ.พะเยา และ 2) การจัดการทรัพยากรของชุมชน บ้านดงสาร ต.โพนงาม อ.อากาศอำนวย จ.สกลนคร มองการพึ่งพิงทรัพยากรเพื่อทำให้เกิดความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นในระดับครัวเรือนและระดับชุมชน การเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพ ประกอบด้วย การสัมภาษณ์ผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง การจัดประชุมกลุ่ม และเพื่อเข้าใจกลไกทางสังคม ความสัมพันธ์ระหว่างการจัดการทรัพยากรกับคน ตลอดจนปัจจัยที่มีผลต่อการสนับสนุนการพึ่งพิงของคนในชุมชน การวิเคราะห์การพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน โดยการประเมินข้อมูลจากการรวมกลุ่ม ซึ่งได้เลือกเอากิจกรรมทางสังคมและเกษตรที่ก่อให้เกิดการสร้างกลุ่มและเครือข่ายอย่างธรรมชาติ (informal network) และเน้นการศึกษาความสัมพันธ์ที่ระดับกลุ่มมากกว่าระดับปัจเจก เช่น การเป็นสมาชิก การมีส่วนร่วมในกิจกรรมเพื่อลดความเสี่ยงด้านเกษตร การเกิดกิจกรรมใหม่เพื่อเกิดรายได้ หน้าที่ในกิจกรรมของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง และการเก็บข้อมูลเชิงปริมาณ การสัมภาษณ์ครัวเรือนเกษตรกรในการจัดการทรัพยากร รายได้และวิถีความเป็นอยู่ของเกษตรกร จำนวน 70 ครัวเรือน บ้านดงสาร และการสัมภาษณ์กลุ่มเกษตรกรผู้นำกิจกรรมด้านการเกษตร เช่น กลุ่ม ถั่วเหลือง กลุ่มข้าว และ ข้าวโพด และกลุ่มเกษตรกรผู้ผลิต

งานวิจัยนี้ใช้กรอบความคิดการอาศัยซึ่งกันและกัน (interdependency) มองความสัมพันธ์ระหว่างคน และระหว่างกิจกรรม (task) กรอบการวิเคราะห์ได้นำเอา 3 แนวคิดหลัก ประกอบด้วย 1) กระบวนการให้ข้อมูล (information processing theories; Thomson, 1967) เป็นกระบวนการที่ทำให้เกิดความชัดเจน การรวมแนวคิดเพื่อสนับสนุนการตัดสินใจ 2) การใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ (resource-based theories; Salancil and Pfeffer, 1974) ที่มุ่งเน้นที่การจัดการใช้ประโยชน์ทรัพยากร เช่น ทรัพยากร คน องค์ความรู้ เป็นต้น และ 3) การทำให้เกิดความตระหนักหรือความเข้าใจ (sense-making theories; Weick, 1990)

ผลการศึกษา

บริบทพื้นที่

บ้านฮวก เป็นหมู่บ้านจัดตั้งสำหรับชุมชนพัฒนาชาติไทย อันเป็นผลจากการปรับใช้นโยบายของรัฐเพื่อชักจูงให้กลุ่มฝึกไปคอมมิวนิสต์ได้หันกลับร่วมพัฒนาชาติในช่วงปี 2520 เป็นต้นมา ผู้นำในรุ่นแรกสามารถชักจูงให้ชาวบ้านหันกลับมาพัฒนาชาติจนเป็นที่ยอมรับของหน่วยงานรัฐ และหมู่บ้านได้รับการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ถนน ไฟฟ้า ประปา อ่างเก็บน้ำ และระบบชลประทาน ตลอดจนการจัดสรรที่ทำกินให้กับทุกครัวเรือน มีขนาดใหญ่เป็นอันดับสองในจำนวนทั้งหมด 13 หมู่บ้านของ ต.ภูซาง มีครัวเรือนทั้งสิ้น 250 ครัวเรือน ประชากรรวม 781 คน รั้อยละ 96 ของครัวเรือน ประกอบอาชีพเกษตรกรรม (ศูนย์บริการและถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรประจำตำบลภูซาง, 2548) ประมาณ รั้อยละ 30 ของครัวเรือนทั้งหมด ยังมีฐานะยากจน แต่มีความมั่นคงทางอาหารดำเนินชีวิตโดยการรับจ้าง ผู้มีฐานะปานกลางและดี คิดเป็นรั้อยละ 70 ในหมู่บ้าน ลักษณะพื้นที่เป็นที่ราบลุ่มสลับกับเนินเขา หมู่บ้านล้อมรอบด้วยภูเขา และมีเขตติดต่อกับชายแดนลาวทางด้านทิศเหนือและทิศตะวันออก ทิศตะวันออก ระบบการผลิตทางเกษตรมีความหลากหลายตั้งแต่พื้นที่เชิงเขาต่อเนื่องมาจนถึงพื้นที่นา การถือครองที่ดินบริเวณที่ราบลุ่ม ที่ดอน ทั้งราบลุ่มและที่ดอน และไม่มีพื้นที่ถือครอง มีอยู่รั้อยละ 40, 30, 20 และ 10 ตามลำดับ ส่วนขนาดพื้นที่ถือครองที่ราบลุ่มตั้งแต่ 3-30 ไร่ และที่ดอนมี 10-100 ไร่

บ้านดงสาร เป็นหมู่บ้านมีอายุกว่า 109 ปี ลักษณะภูมิประเทศประกอบด้วยที่ราบลุ่ม ซึ่งเป็นพื้นที่นา ทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์ ป่าทาม ห้วย หนองน้ำ เป็นต้น มีกลุ่มชาติพันธุ์ที่สำคัญ 2 กลุ่มคือ ชาวไทญ้อ ซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่พบมากที่สุดในหมู่บ้าน เข้ามาอยู่เมื่อประมาณปี 2440 และกลุ่มชาติพันธุ์ไทลาว ซึ่งพึ่งอพยพเข้ามาอยู่ภายหลัง เมื่อประมาณปี 2535 ได้อพยพเข้ามาจนปัจจุบันมีเกือบเท่าตัวกับชาวบ้านเดิม ด้วยเหตุผล ที่ทำกินราคาถูก และทรัพยากรธรรมชาติยังอุดมสมบูรณ์ (สุวรรณและคณะ, 2547) ปัจจุบันบ้านดงสารแบ่งออกเป็น 7 คุ่มบ้าน ซึ่งมีครัวเรือนทั้งสิ้น 240 ครัวเรือน ลักษณะพื้นที่ที่สำคัญได้แก่ แม่น้ำสงครามตอนล่าง ถือเป็นแม่น้ำสายหลักของชาวบ้านจังหวัดสกลนครและนครพนม และป่าทามทุ่งพันชัน เป็นพื้นที่สาธารณะ รวมทั้งสิ้น 4,625 ไร่ (ตามทะเบียนที่สาธารณะประโยชน์ หนังสือสำคัญที่หลวง (นสล.) ติดกับลำน้ำสงครามด้านทิศเหนือของหมู่บ้าน ส่วนอาชีพหลักของชาวบ้านรั้อยละ 60 มีอาชีพประมง เนื่องจากพื้นที่หมู่บ้านตั้งอยู่ในเขตพื้นที่ราบน้ำท่วมถึง (floodplain) ลักษณะพื้นที่ชุ่มน้ำ น้ำท่วมประมาณ 2-3 เดือน (ส.ค.-ก.ย.) หรือในอาณาบริเวณลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง หมู่บ้านตั้งอยู่ในบริเวณห่างจากริมน้ำสงครามประมาณ 3-5 กม. รั้อยละ 30 ประกอบอาชีพรับจ้างทั้งในและนอกพื้นที่ และรั้อยละ 10 ของครัวเรือนเกษตรกรพึ่งพิงการเลี้ยงปศุสัตว์

วิถีชีวิตของชุมชนกับการใช้ประโยชน์ทรัพยากร

วิถีชีวิตของชาวบ้านฮวกผูกพันกับการเกษตรตลอดทั้งปี การผลิตทางเกษตรใช้ประโยชน์ที่ดินทั้งบนที่ดอน ที่ราบเชิงเขา และที่ราบลุ่ม ระบบเกษตรที่ผนวกเอาความหลากหลายชีวภาพในกระบวนการผลิตได้คำนึงถึงการไหลเวียนของทรัพยากร (resource flow) ระหว่างที่ดอน และที่ราบลุ่ม เนื่องจากการเคลื่อนไหวของเกษตรกรและกระบวนการตัดสินใจ มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับระบบ

การใช้ประโยชน์ที่ดินและการจัดการความหลากหลายชีวภาพทางเกษตร เพื่อการผลิตเป็นอาหารและรายได้ อย่างไรก็ตาม การสนับสนุนเกิดการค้ำระหว่างชายแดนของรัฐโดยการเปิดด่านมีผลต่อชาวบ้านที่บางส่วนที่หันไปประกอบอาชีพค้าขาย ตลาดการค้าชายแดนไทย-ลาว (บ้านฮวก) เป็นจุดผ่อนปรนให้มีการค้าระหว่างไทยกับลาวเปิดทุกวันทั้ง 10 และ 30 ของเดือน เพื่อให้คนไทยและลาวได้มีโอกาสซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้ากัน สินค้าที่นำมาขาย ได้แก่ ผลผลิตทางเกษตร ไม้แปรรูป สินค้าอุปโภคบริโภค รวมทั้งสินค้าหัตถกรรม เช่น ผ้าทอ เป็นต้น

เนื่องจากลักษณะพื้นที่และน้ำเป็นปัจจัยกำหนดชนิดของการผลิตพืช พบว่า มีการจัดการพื้นที่เชิงเขาที่ไม่มีระบบชลประทาน ชาวบ้านใช้ที่ดินเพื่อปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ไม้ผล และข้าวไร่ บางส่วน นอกจากนี้ยังพบการปรับเปลี่ยนแปลงไม้ผลเป็นแปลงปลูกยางพาราบริเวณที่ตอนถึงที่ลุ่มเกษตรกรพึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติจากป่าตลอดทั้งปี และระบบการเกษตรต่อเนื่องตลอดปี ดังแสดงในตารางที่ 1 เนื่องจากมีอ่างเก็บน้ำธรรมชาติที่ได้จัดทำเป็นโครงการชลประทานขนาดเล็กส่งน้ำไปยังบริเวณพื้นที่เพาะปลูก ซึ่งส่วนใหญ่มีการใช้พื้นที่เพื่อปลูกข้าวและพืชไร่เศรษฐกิจหลังนา เช่น กล้วย ถั่วลิสง กระเทียม หอมแดง ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ พืชผัก เป็นต้น การดำรงชีพของครัวเรือนเกษตรกรในพื้นที่ศึกษาได้พึ่งพิงความหลากหลายชีวภาพที่มีอยู่ในท้องถิ่น เพื่อความมั่นคงทางอาหารและรายได้ให้กับครัวเรือน จำแนกตามถิ่นอาศัย หรือระบบนิเวศน์ย่อย ได้แก่ พื้นที่เกษตร สวนรอบบ้าน ป่า แหล่งน้ำธรรมชาติ (หนอง บึง สระ) และ แม่น้ำ โดยมีรูปแบบการใช้ประโยชน์ความหลากหลายและการกระจายตัวเชิงเวลาในระบบนิเวศน์ต่างๆ ดังนั้น วิถีชีวิตของชุมชนบ้านฮวกขึ้นอยู่กับทรัพยากรชีวภาพและการจัดการใช้แรงงาน และทุนของครัวเรือนให้สอดคล้องกับทรัพยากรที่ดิน และระบบพืชเพื่อความมั่นคงทางอาหารและรายได้ (ตารางที่ 1)

ตารางที่ 1 การพึ่งพิงระบบการผลิตและทรัพยากรชีวภาพตลอดปี บ้านฮวก ต.ภูซาง กิ่ง อ.ภูซาง จ.พะเยา

ชนิดพืช	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.
ข้าวนาปี					*	*	*	*	*	*	*	*
ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*		*
ถั่วลิสง							*	*	*	*		
ถั่วแดง ถั่วดำ										*	*	*
กระเทียม	*	*	*	*							*	*
หาของป่า	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*

ชุมชนบ้านดงสาร ชาวบ้านมีวิถีชีวิตที่ใกล้เคียงกับบ้านฮวกครัวเรือนผูกพันกับการเกษตรและมีการใช้ทรัพยากรชีวภาพ ซึ่งสามารถจำแนกได้สองลักษณะ คือ การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในป่าทาม และการจับปลาตามแหล่งน้ำธรรมชาติและแม่น้ำ โดยเฉพาะในป่าทามทุ่งพันชันซึ่งเป็นผืนทามขนาดใหญ่ที่ยังเหลืออยู่ในแถบนั้น การใช้ประโยชน์จากทามผืนนี้มีได้มีเฉพาะชาวบ้านดงสารเท่านั้น แต่ชาวบ้านจากชุมชนใกล้เคียงหรือไกลออกไปก็เข้ามาใช้ประโยชน์เช่นกัน โดยมีการใช้ประโยชน์หลาย

ลักษณะ ได้แก่ แหล่งอาหาร ไม่ใช่สอยและเครื่องมือการเกษตร พื้นที่เลี้ยงสัตว์ ยารักษาโรค เชื้อเพลิง และเป็นแหล่งทรัพยากรประมง ที่ชาวบ้านมีการรวมกลุ่มกันเพื่ออนุรักษ์วังปลา ซึ่งอาศัยธรรมชาติและวิถีชีวิตทำให้เกิดการสร้างกฎและกติกาในการจับสัตว์ในพื้นที่ต่างๆ ก่อให้เกิดรายได้ให้กับชุมชน และเป็นคลังอาหารที่สมบูรณ์ภายในชุมชน และเกิดมูลค่าสร้างรายได้ให้กับชุมชน โดยทำการเปิดประมงทุกปีช่วงหลังน้ำลดเดือนพฤศจิกายนถึงธันวาคม

ลักษณะของการกระจายตัวของทรัพยากรบ้านดงสาร ที่นำมาเพื่อบริโภคเป็นอาหารและรายได้ สามารถจำแนกตามระบบนิเวศน์ต่างๆ ดังตารางที่ 2 ซึ่งทรัพยากรที่สำคัญของชุมชนดงสารในพื้นที่ชุ่มน้ำ ได้แก่ ปลา ป่าบุงป่าทาม ยังเป็นทรัพยากรที่สำคัญแหล่งอาหาร และทำหน้าที่อื่นๆ ที่สอดคล้องกับการดำเนินชีวิตของชุมชน ตัวอย่างที่เห็นเด่นชัดในการพึ่งพิงทรัพยากรของบ้านดงสาร คือ การใช้ประโยชน์จากป่าทามทุ่งพันชัน ซึ่งนอกเหนือจากจะสนับสนุนด้านเป็นแหล่งอาหารให้ชุมชน ยังรวมถึงมูลค่าทางเศรษฐกิจ นอกจากนี้ ป่าทามทุ่งพันชันยังมีบทบาทหน้าที่ในทางนิเวศวิทยาในการเป็นแหล่งความหลากหลายทางชีวภาพ การทำหน้าที่เป็นห่วงโซ่อาหารของปลาในระบบลุ่มน้ำสงคราม และยังช่วยปรับสภาพสังคมชุมชนตามเงื่อนไขทางด้านระบบนิเวศน์ เพื่อให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่อย่างเหมาะสมเกื้อกูลซึ่งกันและกัน นอกจากนี้ทรัพยากรที่สำคัญของบ้านดงสารและชุมชนพึ่งพิงด้านรายได้ ได้แก่ ไม้เตียนทองถิ่น ที่ได้กลายเป็นสัตว์เศรษฐกิจสร้างรายได้ตามฤดูกาลในระยะเวลา 2 เดือน

ตารางที่ 2 การใช้ประโยชน์ทรัพยากรชีวภาพตามระบบนิเวศน์ต่างๆตลอดทั้งปี บ้านดงสาร

ระบบนิเวศน์	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.
1. แม่น้ำสงคราม												
ประมง (รายได้-บริโภค)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
2. หนอง บึง สระ												
ประมง (รายได้ บริโภค)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
ประมง (รายได้ชุมชน)											*	*
3. พื้นที่เกษตร (น้ำไม่ท่วม)												
นาปี					*	*	*	*	*	*		
พืชผัก	*	*	*	*							*	*
พื้นที่เลี้ยงวัว ควาย	*	*	*	*								
4. พื้นที่เกษตร (น้ำท่วม)												
เก็บไม้เตียน									*	*		
นาปรัง	*	*	*	*							*	*
พื้นที่เลี้ยงวัว ควาย					*	*	*				*	*
ประมง (รายได้-บริโภค)								*	*	*		
5. ป่าบุงป่าทาม												
เพื่ออาหาร	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
เลี้ยงวัวควาย					*	*	*				*	*

ที่มา : สัมภาษณ์ 2550

ลักษณะของพื้นที่ชุ่มน้ำยังประกอบด้วย ทรัพยากรแหล่งน้ำที่สำคัญต่อการอุปโภคและบริโภคของเกษตรกร ทั้งบ้านดงสารและหมู่บ้านใกล้เคียง และแหล่งน้ำในการเกษตรกรรม เช่น หนองหมากแซว กุดหล่ม กุดลี้ว (ตารางที่ 4) รวมถึงการใช้ประโยชน์ด้านการประมงและเลี้ยงสัตว์ นอกเหนือจากทรัพยากรดังกล่าว บ้านดงสารยังมีการจัดการใช้ประโยชน์ที่ดินตามลักษณะพื้นที่ ลักษณะทางกายภาพ และความสมบูรณ์ของทรัพยากรที่มีความแตกต่างกัน ตัวอย่างเช่น พื้นที่ป่าบุง ป่าทาม พื้นที่แหล่งอาหารสำหรับชุมชน มีทรัพยากร เช่น หน่อไม้ เห็ด ของป่า สัตว์ป่า และสมุนไพร รวมถึงเป็นพื้นที่เลี้ยงสัตว์ในฤดูแล้ง ส่วนพื้นที่ราบลุ่มได้มีการจัดการที่ดินเพื่อใช้ทำนาปรัง นาปี เป็นอาหารและเลี้ยงสัตว์ในฤดูน้ำท่วม และ คุย เป็นพื้นที่เลี้ยงสัตว์ ทำอาหาร ของป่า สัตว์ป่า และลักษณะที่ดอน ชาวบ้านใช้ประโยชน์จากไม้ เพื่อทำเชื้อเพลิง เป็นแหล่งเลี้ยงสัตว์ ทำประมงในฤดูน้ำหลาก โดยในแต่ละลักษณะของพื้นที่มีการถือครองที่ดินที่แตกต่างกัน และผลต่อการถือครองที่ดิน และ การใช้ประโยชน์ยังส่งผลกระทบต่อการเสื่อมโทรมของทรัพยากรในลักษณะที่แตกต่างกัน ดังตารางที่ 3

ตารางที่ 3 ลักษณะของพื้นที่ การใช้ประโยชน์ และการถือครองบ้านดงสาร จ.สกลนคร

ลักษณะพื้นที่	การใช้ประโยชน์	ความเสื่อมโทรม/สาเหตุ และผลกระทบ	การถือครองที่ดิน/กรรมสิทธิ์		
			บุคคล	กลุ่ม/ชุมชน	คนนอก
ดอน	การใช้ประโยชน์จาก ไม้ เช่น การทำ เชื้อเพลิง พื้นที่เลี้ยง สัตว์	การเปิดโอกาสให้ชาวบ้านทุก พื้นที่เข้าไปใช้ทรัพยากรทำให้ ทรัพยากรเสื่อมโทรม ผลจาก การตัดโค่นต้นไม้เพื่อเอาผล	ชาวบ้าน	หมู่บ้าน ใกล้เคียง	-
ป่าบุงป่าทาม	ทำประมงในฤดูน้ำหลาก เป็นหาหน่อไม้ ของป่า สัตว์ป่า เลี้ยง สัตว์ หลังน้ำลด และ เป็นที่พักผ่อน	การขยายตัวอย่างรวดเร็วของ วัชพืช เช่น ไม้ยราพ	เป็นที่สาธารณะ ของชาวบ้าน เพื่อใช้ประโยชน์ ร่วมกัน	เป็นที่สาธารณะ ของชาวบ้าน เพื่อใช้ประโยชน์ ร่วมกัน	-
พื้นที่ราบลุ่ม	ทำนาปรัง นาปี และ เลี้ยงสัตว์	ชาวบ้านมีการใช้ปุ๋ยเคมี ทำให้หน้าดินเปลี่ยนสภาพ กลายเป็นดินแข็ง	มีการจัดพื้นที่ เป็นสัดส่วน พื้นที่บางส่วนยัง ไม่มีเอกสาร สิทธิ์	-	-
คุย *	พื้นที่เลี้ยงสัตว์ หา อาหาร เก็บผักและ ของป่า สัตว์ป่า	การตัดกอไม้ตามคุยลุ่มน้ำ สงครามเพื่อทำเป็นที่หลบ อาศัยของปลาทำให้ดินไม่ ลดลง และการประมงแบบ อวนทับตลิ่ง ทำให้บริเวณคุย สงครามเกิดการพังทลายของ หน้าดิน และตลิ่ง	ที่สาธารณะของ ชาวบ้าน เพื่อใช้ ประโยชน์ ร่วมกัน	ที่สาธารณะของ ชาวบ้าน เพื่อใช้ ประโยชน์ ร่วมกัน	-

หมายเหตุ: * เป็นพื้นที่ลุ่มที่ไม่ได้ใช้ประโยชน์ทางเกษตร สูงกว่าระดับน้ำสงคราม แต่เมื่อน้ำท่วมสูงก็สามารถท่วมถึงคุยได้ เป็น พื้นที่อยู่ติดกับริมฝั่งสงคราม มีความกว้างไม่เกิน 50 เมตร ไม่จำกัดความยาว จะมองเห็นเป็นคุยได้ชัดเจนเมื่อระดับ น้ำแห้ง

ตารางที่ 4 แหล่งน้ำที่สำคัญและการใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำ

ที่	แหล่งน้ำ	การใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำ				
		บริโภค/อุปโภค	เกษตรกรรม	การประมง	เลี้ยงสัตว์	รายได้
1	แม่น้ำสงคราม			✓	✓	
2	น้ำกุดสี้ว	✓	✓	✓		
3	น้ำกุดหล่ม	✓	✓	✓		
4	หนองคางสูง			✓	✓	✓
5	หนองหมากแขว	✓	✓	✓	✓	✓
6	หนองเบ็น			✓	✓	✓
7	หนองน้ำขุ่น			✓	✓	✓
8	หนองแสงสูง			✓	✓	✓

ที่มา: สุวรรณ และคณะ 2547

รูปแบบและลักษณะการพึ่งพิงทรัพยากร

การพึ่งพิงทรัพยากรในบทความนี้มองโดยมี 2 วัตถุประสงค์หลัก ได้แก่ 1) คนกับการจัดการทรัพยากรเพื่อบรรลุมัตถุประสงค์ด้านอาหารและรายได้ และ 2) ความสัมพันธ์ของคนกับทรัพยากรในพัฒนาการผลิตเพื่อบรรลุมัตถุประสงค์ด้านอาหารและรายได้เมื่อทรัพยากรมีมากพอ มีการใช้ประโยชน์ทรัพยากรนั้นๆ เป็นลักษณะต่างคนต่างใช้แบบอิสระระดับปัจเจก โดยไม่มีกฎและกติกา ก็จะส่งผลต่อการลดลงและเสื่อมโทรมของทรัพยากร (Hardin, 1968) พบว่า ในหลายชุมชนได้ร่วมกันกำหนดกติกาและวางกฎเกณฑ์ในการจัดการทรัพยากร เมื่อทรัพยากรนั้นถูกจำกัดหรือลดลง ในการศึกษานี้ได้พยายามจัดกลุ่มรูปแบบการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันใน 4 กลุ่ม (ภาพที่ 1)

1. **การพึ่งพาทรัพยากรเพื่อเป็นอาหารในระดับบุคคล** เมื่อทรัพยากรนั้นมีอยู่ตามธรรมชาติการใช้ทรัพยากรเกิดในระดับบุคคล คราวเรือนมีอิสระในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร มีภูมิปัญญาเกิดขึ้น เช่น การหาของป่า (พบทั้ง บ้านฮวก และบ้านดงสาร) ชาวบ้านแต่ละครัวเรือนมีการพึ่งพาทรัพยากรที่มีอยู่ตามธรรมชาติเพื่อเป็นอาหารบริโภคในครัวเรือน ยังไม่มีการใช้กติกาและข้อกำหนด ในวิธีการเก็บมีทั้งในเชิงอนุรักษ์และที่ทำให้เกิดเสื่อมสลายของทรัพยากร

2. **การพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติเพื่อให้เกิดรายได้ในระดับบุคคล** เมื่อทรัพยากรมีมากถูกนำไปจำหน่ายเพื่อสร้างรายได้ ซึ่งพบอยู่ทั่วไป เช่น เห็ด และการเก็บไข่เดือนทองถิ่น (บ้านดงสาร) จากสัมภาษณ์ชาวบ้านดงสาร 20 ครัวเรือน (จาก 240 ครัวเรือน) ที่เก็บไข่เดือนตากแห้ง ซึ่งจากเดิมเก็บเพียงแค่เป็นเหยื่อตกปลาเท่านั้น แต่เมื่อปี 2547 ได้มีพ่อค้าจาก จ.นครพนม เข้ามาติดต่อและสอนวิธีการทำให้เดือนตากแห้ง จากนั้นมาได้มีการขยายการทำไข่เดือนตากแห้งในหมู่เครือญาติและหมู่บ้านใกล้เคียง จำหน่ายให้กับพ่อค้าท้องถิ่นเพื่อส่งออกไปยังประเทศได้ทุกวัน ปริมาณที่เก็บได้ประมาณ 20 กก./สด/วัน (ได้ 3 กก. แห้ง) ซึ่งต้องจัดการตั้งแต่ การทำความสะอาด ข้ำแหละ การตากแห้ง ใช้เวลาทั้งสิ้น 1 วัน ก่อนส่งจำหน่ายให้พ่อค้าในชุมชน คิดเป็นรายได้เฉลี่ยประมาณ 390 บาท/วัน

(เฉลี่ย 20,000 บาท/ครัวเรือน ในช่วง 2 เดือนกันยายน-ตุลาคม) (บุศรา, 2551) ซึ่งราคาของไล่เดือนมีแนวโน้มเพิ่มสูงขึ้น จากปี 2547 ราคา 80 บาท/กก. ในปี 2550 เพิ่มขึ้นเป็น 120 บาท/กก จนทำให้ปัจจุบันมีการจับไล่เดือนกันมากขึ้น เดิมชาวบ้านเก็บไล่เดือนก่อนเข้ามีดเวลาประมาณ 5 หรือ 6 นาฬิกา แต่ปัจจุบันต้องเก็บตั้งแต่เวลา 3-4 นาฬิกา ระยะทางเก็บเดิมเฉพาะบริเวณหมู่บ้านดงสารและหมู่บ้านใกล้เคียง แต่ปัจจุบันขยับจากหมู่บ้านจนถึงพื้นที่อื่นระยะไกลไปถึง 25-30 กม. (ฟาร์มเกษตรอีสาน ดอนป่อ) อย่างไรก็ตามในกรณีศึกษาที่ชุมชนยังไม่มีการอนุรักษ์ จัดการฟื้นฟูในรูปแบบกลุ่ม และไม่มี การสร้างกฎและกติกาในการใช้ประโยชน์

3. การพึ่งพิงทรัพยากรเพื่อเป็นอาหารโดยอาศัยอาศัยปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคล เมื่อทรัพยากรมีแนวโน้มลดลง การพึ่งพิงทรัพยากรมีการปรับเปลี่ยนจากเดิมที่ต่างคนต่างใช้ต่างเก็บก็มีการจัดการรูปแบบองค์กร (organization) มีการสร้างความสัมพันธ์กับคนจนเกิดกลุ่ม ซึ่งกลุ่มได้สร้างกฎและกติกาในการใช้ทรัพยากรเพื่อเกิดบรรลุวัตถุประสงค์ด้านความพอเพียงด้านอาหาร และมีกลไกในการสร้างระบบการพึ่งพิงตัวอย่างที่เห็นได้ชัดในพื้นที่บ้านดงสาร ในการอนุรักษ์และการใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำจากการสร้างวังปลา ชุมชนร่วมมือกันจนกลายเป็นประเพณีและวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรโดยมีการสร้างกติการ่วมกัน นำไปสู่การปฏิบัติได้จริง สร้างผลประโยชน์และการกระจายอย่างทั่วถึง ในขณะที่เดียวกันแต่ละครัวเรือนมีความเป็นอิสระในการประกอบอาชีพตามโอกาสและความถนัด และสามารถพัฒนาทักษะจนเป็นผู้รู้ในแต่ละอาชีพ ซึ่งจะพื้นฐานทรัพยากรบุคคลที่สำคัญต่อการพัฒนา

การอนุรักษ์วังปลา ในแอ่งน้ำขนาด 125 ไร่ และหนองหมากแซวขนาด 720 ไร่ ให้เป็นแหล่งอนุรักษ์และขยายพันธุ์ปลา โดยแต่มีกฎกติกาเป็นลายลักษณ์อักษรที่ชัดเจน และชาวบ้านรับทราบและปฏิบัติตามเป็นอย่างดี นอกจากนี้รวมถึงการจัดการแหล่งน้ำ บ้านดงสารมีหนองน้ำจำนวน 7 แห่ง (ตารางที่ 4) ที่สามารถนำมาสนับสนุนวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของคนในชุมชน หนองน้ำทั้งหมดจะมีการจัดการประมงจำหน่ายหมุนเวียนกันในแต่ละปีขึ้นอยู่กับความพร้อมของแต่ละแห่ง ในปี 2543 ได้รายได้สูงสุด เนื่องจากมีหนองน้ำที่สามารถจัดประมงได้ถึง 3 แห่ง ได้แก่ ปากหนองแสง หนองเบน และหนองคางสูง สร้างรายได้เป็นเงิน 200,000 140,000 บาท และ 5,000 บาท ตามลำดับ และจากการบอกเล่าของชาวบ้านที่ว่าปลาที่จับได้มีขนาดใหญ่ขึ้นทุกปี และมีปริมาณเพิ่มขึ้นด้วย ซึ่งชาวบ้านให้เหตุผลว่า ส่วนหนึ่งเกิดจากผลการอนุรักษ์วังปลา สร้างโอกาสให้ปลาวางไข่และเจริญเติบโต

การอนุรักษ์ป่าทามอ้อมแก้ว ขนาดพื้นที่ 800 ไร่ มีการตั้งกฎชุมชนที่ไม่อนุญาตให้มีการตัดไม้ เนื่องจากไม้ที่พบปัจจุบันส่วนใหญ่เป็นไม้ไผ่และไม้ที่เกิดใหม่ แต่อนุญาตให้เก็บหน่อไม้ พืชอาหารและสมุนไพรต่างๆ การอนุรักษ์ดอนเล่าข้าว ขนาดพื้นที่ 24 ไร่ ชาวบ้านให้ความเคารพไม่เข้าไปตัดไม้หรือล่าสัตว์ และการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ดอนกู่ตา ขนาดพื้นที่ 20 ไร่ รวมถึงการอนุรักษ์ในพื้นที่ป่าช้า ขนาดพื้นที่ 70 ไร่ รวมถึงสถานที่ที่ชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการร่วมกัน ได้แก่ บริเวณทุ่งพันชัน ซึ่งจัดสรรให้เป็นพื้นที่นาปรังให้แก่ชาวบ้านดงสาร

4. การพึ่งพิงทรัพยากรเพื่อเป็นรายได้ โดยอาศัยอาศัยปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคล

บทบาทของคนและองค์กรเริ่มมีความสำคัญมากขึ้น เมื่อทรัพยากรลดลงและระบบการผลิตเริ่มซับซ้อนมากขึ้น ดังนั้นกฎและกติกาจึงมีความสำคัญต่อการทำงานร่วมกัน รวมถึงการสร้างระบบการแบ่งปันผลประโยชน์ ตัวอย่างพบในกรณีศึกษาพื้นที่บ้านฮวก เกษตรกรที่มีสมรรถนะในการบริหารจัดการเชิงธุรกิจได้ ลงทุนร่วมกันโดยอาศัยทุนทางสังคม ส่วนหนึ่งเกิดจากความพร้อมด้านกายภาพและโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ระบบแรงงานแลกเปลี่ยน ทั้งในระบบการผลิตข้าวและพืชพาณิชย์ ซึ่งถือว่าเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญค้ำจุนระบบ นอกจากนี้แกนนำหมู่บ้านซึ่งมีฐานะทางเศรษฐกิจและมีความสัมพันธ์กับฝ่ายปกครองภาคีรัฐมีโอกาสเข้าถึงข้อมูล ข่าวสาร และบริการที่รวดเร็วกว่าเกษตรกรทั่วไป ได้ร่วมกันลงทุนขยายฐานการผลิตพืชไร่ในประเทศลาวแบบมีพันธะสัญญา ปัจจุบันพืชไร่ที่สำคัญขยายฐานการผลิตสู่หมู่บ้านชายแดนไทย-ลาว ได้แก่ ข้าว (พันธุ์ กข6) ถั่วลิสง (ไทนาน) และข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ลูกผสม โดยชาวบ้านร่วมกัน จำนวน 34 คน (หมู่ 3 และหมู่ 12) โดยมีแกนนำชุมชนและสมาชิกที่มีทุน ลงหุ้นๆ ละ 50,000 บาท (กำหนดสูงสุดที่ 5 หุ้น) ผลกำไร 90% แบ่งตามสมาชิกที่ลงทุนส่วน 10% เป็นงบดำเนินการสำหรับคณะกรรมการดำเนินงาน ปฏิสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นอาศัยความรู้ความสามารถของบุคคลในด้านต่างๆ

กระบวนการอาศัยซึ่งกันและกัน (interdependency process)

งานวิจัยนี้ได้ให้ความหมายของ การอาศัยซึ่งกันและกันหรือการพึ่งพิง (interdependency) หมายถึง รูปแบบของความสัมพันธ์ที่เกิดจากการไหลเวียนและการควบคุมการใช้ทรัพยากรที่มีคุณค่าเพื่อลดความเสี่ยงและเสื่อมโทรมของทรัพยากร โดยที่ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล เราจะพบในรูปแบบต่างๆ เช่น กลุ่ม หรือ เครือข่ายที่ก่อให้เกิดสายสัมพันธ์ที่พบรวดเร็วที่สุดจะเป็นในรูปแบบของเครือข่าย ดังเช่น กรณีได้เดือนดิน การทำธุรกิจเกษตร เนื่องจากการไว้วางใจ (trust) เกิดขึ้นได้ง่ายที่สุด โดยมี 3 แนวคิดช่วยอธิบาย 1) กระบวนการให้ข้อมูล ของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องให้เห็นความสำคัญของทรัพยากร ดังตัวอย่าง บ้านฮวก กลุ่มชาวบ้านที่ทำธุรกิจส่วนหนึ่งมีหน้าที่ในการถ่ายทอดเทคโนโลยีให้ความรู้กับเกษตรกรที่ผลิตในประเทศลาว ตลอดจนการติดตามผลการผลิต 2) การใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ ที่มุ่งเน้นที่การจัดการใช้ประโยชน์ทรัพยากร เช่น ทรัพยากร คน องค์ความรู้ เป็นต้น พบได้ในทุกกรณีเมื่อทรัพยากรเริ่มลดลง การอาศัยซึ่งกันและกันและเริ่มก่อตัวขึ้นเพื่อทำให้ทรัพยากรนั้นมีประสิทธิภาพมากขึ้นโดยอาศัยองค์ความรู้ของสมาชิก ทุนทางสังคม เข้ามาช่วยสนับสนุนการจัดการ และ 3) การทำให้เกิดความตระหนักหรือความเข้าใจ กระบวนการที่สำคัญทำให้เกิดการปฏิบัติในกระบวนการทำงานการสร้างความตระหนักมีกระบวนการวัฒนธรรมร่วมด้วย เช่น การอนุรักษ์วังป่า การอนุรักษ์ป่า เป็นต้น แต่ในกรณีการทำธุรกิจเกษตรบ้านฮวก การสร้างความเข้าใจหรือความตระหนักเป็นไปในรูปแบบการเข้าใจในผลที่เกิดขึ้น เนื่องจากมี ทรัพยากรคน ความรู้และทักษะ และข้อมูล แรงจูงใจด้านอื่นๆ ร่วมด้วย เช่น ผู้นำเข้าร่วมในกิจกรรม แรงจูงใจด้านรายได้ที่จะเกิดขึ้นที่ช่วยสนับสนุนการตัดสินใจในการปฏิบัติ

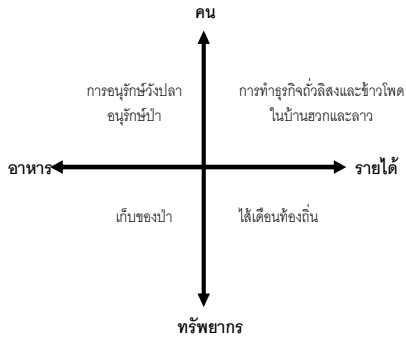
นวัตกรรมเชิงสถาบัน (Institutional innovation)

ในการจัดการทรัพยากรเกษตรที่ทำงานในระดับสูงกว่าครัวเรือน หรือการทำงานระดับชุมชน บทบาทหน้าที่องค์กร มีความสำคัญต่อการอนุรักษ์และการใช้ทรัพยากรทางเกษตรเพื่ออาหารและสร้างรายได้ การทำหน้าที่ระดับองค์กรแต่เดิมรัฐมีบทบาทสำคัญที่เข้ามาในการจัดตั้งองค์กร ในกรณีศึกษาการจัดการทรัพยากร โดยการอนุรักษ์วังปลา และการรวมกลุ่มชาวบ้านจำนวน 34 คน เพื่อทำธุรกิจการเกษตรในหมู่บ้านชายแดนไทย-ลาว เป็นการพัฒนาองค์กรที่เกิดจากภายใน (endogenous development) ถือว่าเป็นนวัตกรรมทางสังคมซึ่งผ่านกระบวนการพัฒนามาอย่างต่อเนื่องโดยคนภายในชุมชน ทั้งนี้เกิดจากความสัมพันธ์ขององค์กรท้องถิ่นภายในและองค์กรภายนอก

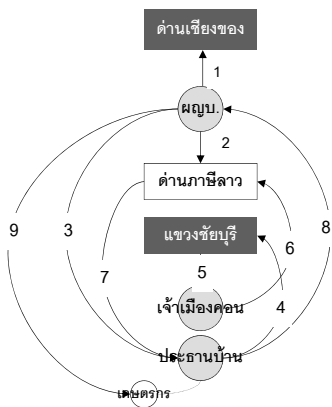
การผลิตและการตลาดทำธุรกิจการผลิตทางเกษตรในชายแดนไทย-ลาว ที่ขั้นตอนในการดำเนินการประสานงาน (ภาพที่ 2ก) ที่อาศัยทักษะการเจรจาต่อรอง ความรู้ด้านเกษตรกับเจ้าหน้าที่ประเทศลาวในระดับต่างๆ บทบาทผู้ใหญ่บ้านมีความสำคัญ ด้านแรกที่ทำหน้าที่เป็นผู้ติดต่อประสานงาน เริ่มตั้งแต่ด้านเชียงของ (1) ต่อไปยังด้านภานีลาว (2) ปรธานบ้าน หลังจากนั้นเป็นหน้าที่ประสานงานในลาว (3) ที่ดำเนินการต่อไปยังแขวงชัยบุรี (4) และแขวงผ่าน (5) เจ้าเมืองคอน (6) ด้านภานีลาว (7) และประสานบ้าน (8) ปรธานบ้านจะดำเนินการผ่านผู้ใหญ่บ้านเพื่อผู้ใหญบ้านติดต่อกับเกษตรกรในประเทศลาวโดยกระบวนการทั้งสิ้น 9 ขั้นตอน (ภาพที่ 2ก) ส่วนหน้าที่ด้านการตลาดในเขตชายแดนไทย-ลาว มีผู้เกี่ยวข้องหลายฝ่ายและระดับความสำคัญของหน้าที่แตกต่างกัน เกษตรกรกล่าว ว่า หน้าที่ประสาน รองประสาน เทร่ญญิก และฝ่ายตลาด มีความสำคัญที่สุดในการดำเนินธุรกิจ เนื่องจากต้องอาศัยความรู้ ทักษะ (สอดคล้องกับงานวิจัยปัจจัยสนับสนุนเกิดทุนทางสังคม ของ นราภรณ์ และพิสมัย, 2547) รวมถึงเป็นผู้มีทุน ซึ่งมีสมาชิกที่เข้าร่วมกลุ่มดำเนินหน้าที่อื่นๆ ตามความสามารถและตามความถนัด เช่น รองประสาน เลขานุการ เจ้าหน้าที่ตรวจสอบคุณภาพสินค้า และ ล่าม เป็นต้น

ในอีกกรณีของการรวมกลุ่มเพื่อจัดการอนุรักษ์ เช่น การอนุรักษ์วังปลา การฟื้นฟูป่าทาม ฯลฯ ที่ยกขึ้นมาเพื่อแสดงถึงกลไกการพัฒนาองค์กรจากภายใน ที่เมื่อทรัพยากรมีการถูกใช้มากขึ้นจนเกิดการเสื่อมโทรม คนเริ่มเกิดความตระหนักก็จะมีกระบวนการพัฒนากฎและกติกาขึ้นมาเพื่อใช้เป็นแนวปฏิบัติเพื่อสร้างความเป็นธรรม และมุ่งเน้นความมั่นคงทางอาหารรายได้จากการใช้ทรัพยากรในพื้นที่ ชุมน้ำลุ่มน้ำสงคราม ได้ใช้เครื่องมือทางสังคมและวัฒนธรรม แต่ในขณะเดียวกัน พบว่า ในกรณีการเก็บไล่เดือนบ้านดงสารยังไม่มีมาตรการฟื้นฟูและกติกากในการเก็บเป็นระบบ แต่จากการสอบถามพบว่า ร้อยละ 90 ตระหนักถึงความเสียหายอันเกิดจากการเก็บไล่เดือนที่ไม่มีมาตรการฟื้นฟูและอนุรักษ์ควบคู่ในระยะยาว สิ่งที่ยังทำทหายสำหรับนักวิจัยและชุมชนในการสร้างชุมชนความตระหนักให้เกิดขึ้นในระดับกลุ่ม และการสร้างแนวทางในการจัดมาตรการอนุรักษ์ควบคู่กับการใช้ประโยชน์เพื่อความยั่งยืนของทรัพยากร เนื่องจากชุมชนยังพึ่งพิงไล่เดือนดินที่สร้างรายได้แก่ครัวเรือนตลอดช่วงเวลากว่า 2 เดือน

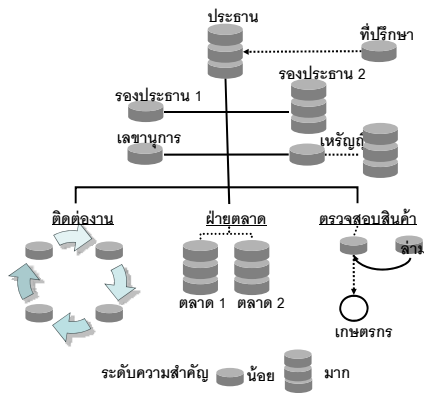

ภาพที่ 1 การพึ่งพาทรัพยากรและความสัมพันธ์ของคนในการจัดการทรัพยากร

(ก)

(ข)

ภาพที่ 2 บทบาทของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในการทำธุรกิจข้าวโพดและถั่วลิสง ในประเทศลาว (ก) ขั้นตอนการติดต่อดำเนินการเพื่อทำการผลิต (ข) บทบาทและระดับความสำคัญ ของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องด้านตลาด

ที่มา: ประชุมเกษตรกร, 2551

สรุปและข้อเสนอแนะ

การพึ่งพาซึ่งกันและกันในกรณีศึกษา บ้านฮวก และบ้านดงสาร สามารถจัดกลุ่มลักษณะการใช้ทรัพยากร 4 รูปแบบ ซึ่งแต่ละรูปแบบมีการจัดการของเกษตรกรที่แตกต่างกัน เช่น กรณีกลุ่มอนุรักษ์ในการทรัพยากรเพื่อก่อให้เกิดรายได้ เช่น วังปลา ป่าทาม การพึ่งพิงทรัพยากรและการมีส่วนร่วมของคนที่จะสร้างมาตรการในการอนุรักษ์ทรัพยากร ที่อาศัยกลไกทางสังคมและวัฒนธรรม ส่วนในกรณีที่ทรัพยากรถูกจำกัดและลดลง ดังตัวอย่างทรัพยากรที่ดิน แรงงาน จำกัด (บ้านฮวก) รูปแบบการจัดการเริ่มมีความซับซ้อนที่ต้องพึ่งพิงทุนทางสังคมของกลุ่มคน และองค์กรเข้ามาช่วยในการจัดการ ซึ่งรูปแบบการพัฒนาองค์กรในกรณีบ้านฮวกแสดงให้เห็นถึงนวัตกรรมสถาบัน ที่กลุ่มคนได้มีการพัฒนาองค์กรจากภายใน ที่ชี้ให้เห็นความสัมพันธ์ของแกนนำ ระหว่างแกนนำกับสมาชิก และพัฒนาจนกระทั่งเกิดพัฒนาในรูปแบบของเครือข่าย ระหว่างแกนนำต่างๆ เกิดการสร้างกิจกรรมที่ขยายเป็นธุรกิจองค์กรท้องถิ่นเหล่านี้ได้สร้างภาคีพันธมิตรธุรกิจภายในชุมชนกับหน่วยงานภายนอกจนสามารถดำเนิน

ธุรกิจเกษตรกับหมู่บ้านชายแดนไทย-ลาว องค์กรมีส่วนร่วมในการห่วงโซ่อุปทาน (supply chain) ที่ยกระดับการจัดการองค์กรจากผู้ผลิตไปสู่ผู้ประกอบการ นอกจากนี้มีการพัฒนาทักษะและความรู้ด้านการบริหารจัดการธุรกิจ รวมถึงการสร้างระบบการจัดแบ่งผลประโยชน์ที่เป็นธรรมและมีกระจายรายได้สู่การพัฒนาชุมชน (ถ้าใครแบ่งผลกำไรตามหุ้นสหพันธสถาบันต่างๆ ในชุมชน เช่น วัด โรงเรียน เป็นต้น) จากการศึกษาชี้ให้เห็นว่า การจัดการทรัพยากรและใช้ประโยชน์ของชุมชนมีหลายรูปแบบและชุมชนการกำหนดมาตรการใช้ประโยชน์ทรัพยากรและการจัดการทรัพยากรเกษตรที่แตกต่างกัน นอกจากนี้ยังพบว่า การพัฒนาองค์กรจากภายในมีความยั่งยืนต่อการจัดการอนุรักษ์ทรัพยากรของชุมชน

เอกสารอ้างอิง

- นภาภรณ์ ะหวานนท์ และ พิสมัย รัตนโรจน์สกุล. 2547. การสร้างทุนทางสังคมเพื่อชุมชนเข้มแข็ง. รายงานการวิจัย ฉบับสมบูรณ์. สำนักงานคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.
- บุศรา ลิ้มนิรันดร์กุล พฤกษ์ ยิบมันตะศิริ และ ณัชชา ลีวิศิษฎ์พัฒนา. 2547. ความเชื่อมโยงระบบสังคม และระบบนิเวศน์เพื่อการจัดการความหลากหลายชีวภาพทางเกษตรอย่างยั่งยืน. น. 243-252. ใน รายงานการสัมมนาวิชาการระบบเกษตรแห่งชาติ ครั้งที่ 3, 9-11 พฤศจิกายน 2547. ณ โรงแรมโลตัสปางสวนแก้ว, เชียงใหม่.
- บุศรา ลิ้มนิรันดร์กุล. 2551. ไล่เดือนดินสัตว์เศรษฐกิจที่บ้านดงสาร อ. อากาศอำนวย จ. สกลนคร. นิตยสารราย 3 เดือน. โครงการพัฒนาองค์ความรู้และศึกษานโยบายการจัดการทรัพยากรชีวภาพในประเทศไทย (BRT). ฉบับ 23: กุมภาพันธ์ 2551. หน้า 54-55.
- สุวรรณ บงศ์บุตร เด่น นิพันธ์ สำเนียง คำเอี้ย สอน บุตรสุวรรณ และ อนุพงษ์ บงบุตร. 2547. โครงการนำภูมิปัญญาไปบ้านสู่กระบวนการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์และฟื้นฟู ทุ่งพันชัน บ้านดงสาร ตำบลโพงาม อำเภออากาศอำนวย จังหวัดสกลนคร. รายงานความก้าวหน้า. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- Coleman, J.S. Social Capital in the Creation of Human Capital . The American Journal of Sociology 94: S95-S120.
- Contingency Model of Power. In M. L. Tushman & W. L. Moore (Eds.), Readings in the Management of Innovation New York: Harper Business. pp. 179 - 195.
- Hardin, G. 1968. The Tragedy of the Commons. *Science*. 162:1243-1248.
- Krishna, A. 2004. Understanding, measuring and utilizing social capital: clarifying concepts and presenting a field application from India. *Agricultural Systems* 82:291-305.
- Salancik, G. R., & J. Pfeffer. 1988. Who Gets Power and How they Hold On To It: A Strategic-Thompson, J. D. 1967. Organizations in Action. New York: McGraw Hill.
- Weick, K. E. 1990. Technology as Equivoque: Sensemaking in New Technologies. In P. S. Goodman (Eds.), Technology and Organizations. San Francisco: Jossey-Bass. pp. 1-44.

